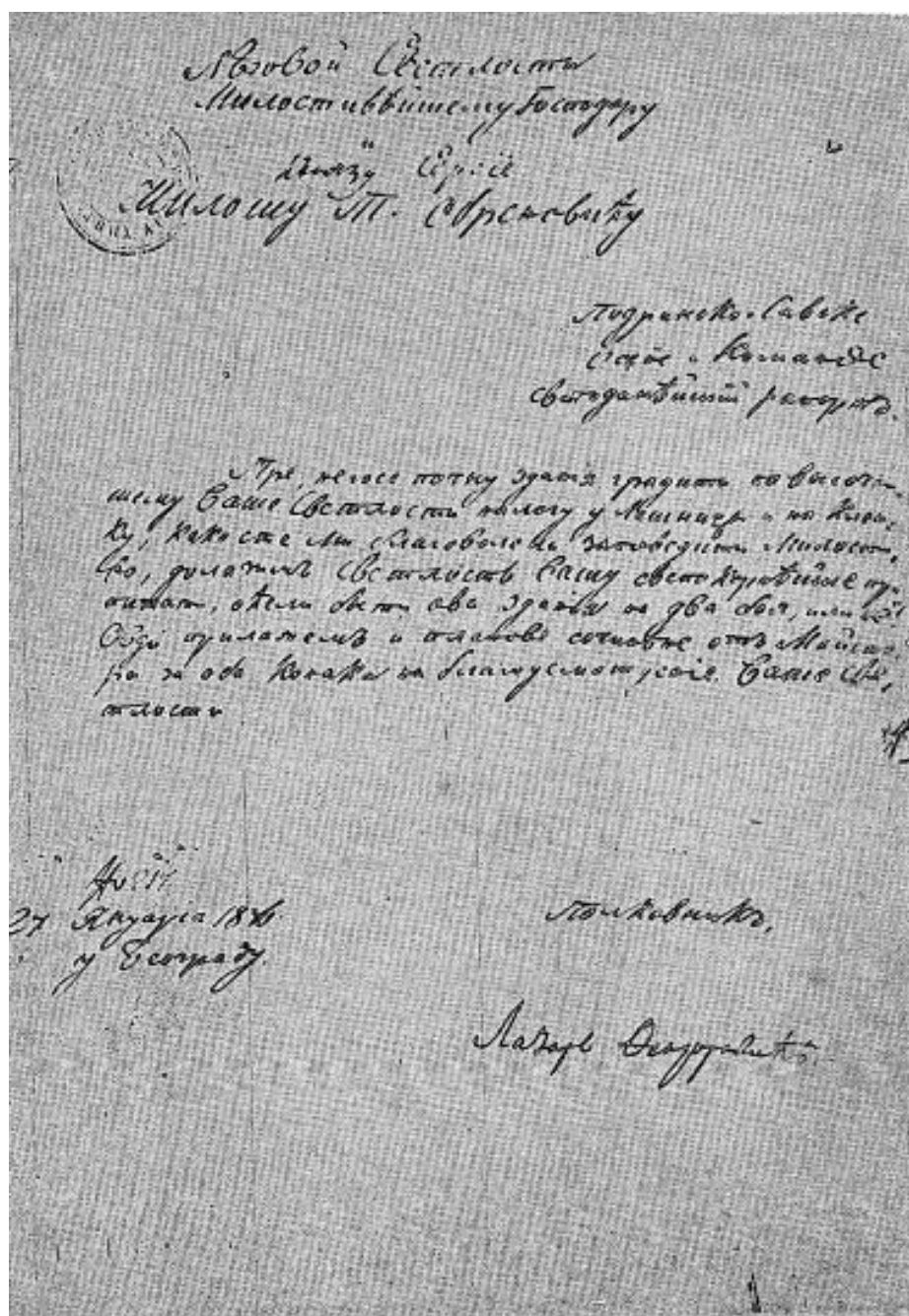

Прилог познавању народног градитељства у нас

БОЖИДАР КРСТАНОВИЋ

Сл 1. Пропратно писмо уз планове хана и конака послато кнезу Милошу на увид и одобрење
Fig. 1. Lettre d'envoi des plans du khan, demandant son avis et son autorisation de réalisation

Два значајна документа о градитељском периоду прве владе кнеза Милоша сачувана су у Архиву Србије. Реч је о плановима хана „на скели Кленачкој” и конака „за у Лешницу”, које је кнез Милош имао намеру да изгради. У вези с тим, „полковник Лазар Теодоровић, командант Подринско-савске војне команде” подноси 27 „јануарија” 1836. године „Његовој Светлости Милостившему Господару и Књазу

Србије Милошу Т. Обреновићу ... свеподањејши рапорт” у коме пише: „Пре, него се почну зданија градити по височајшему Ваше Светлости налогу у Лешници и на Кленку, како сте ми благоволили заповедити Милостиво, долазим Светлост Вашу свепокорејше припитати оће ли бити ова зданија на два боја, или не? Овди прилажем и планове сочињене от мајстора за оба конака на благоусмотрение Ваше Светлости” (сл. 1).¹

Приложени планови исцртани су оловком на тврђој хартији, а мастилом су означене просторије и димензије (сл. 2 и 3). Мастило и рукопис на плановима исти су са оним у допису уз њих, што значи да их је писао писар по диктату мајстора, који је, можда, био и неписмен. У прилог ове претпоставке ишао би и потпис мајстора испод плана конака: „Милко (или Миљко) Тодоровић наимар”, који је написао писар.

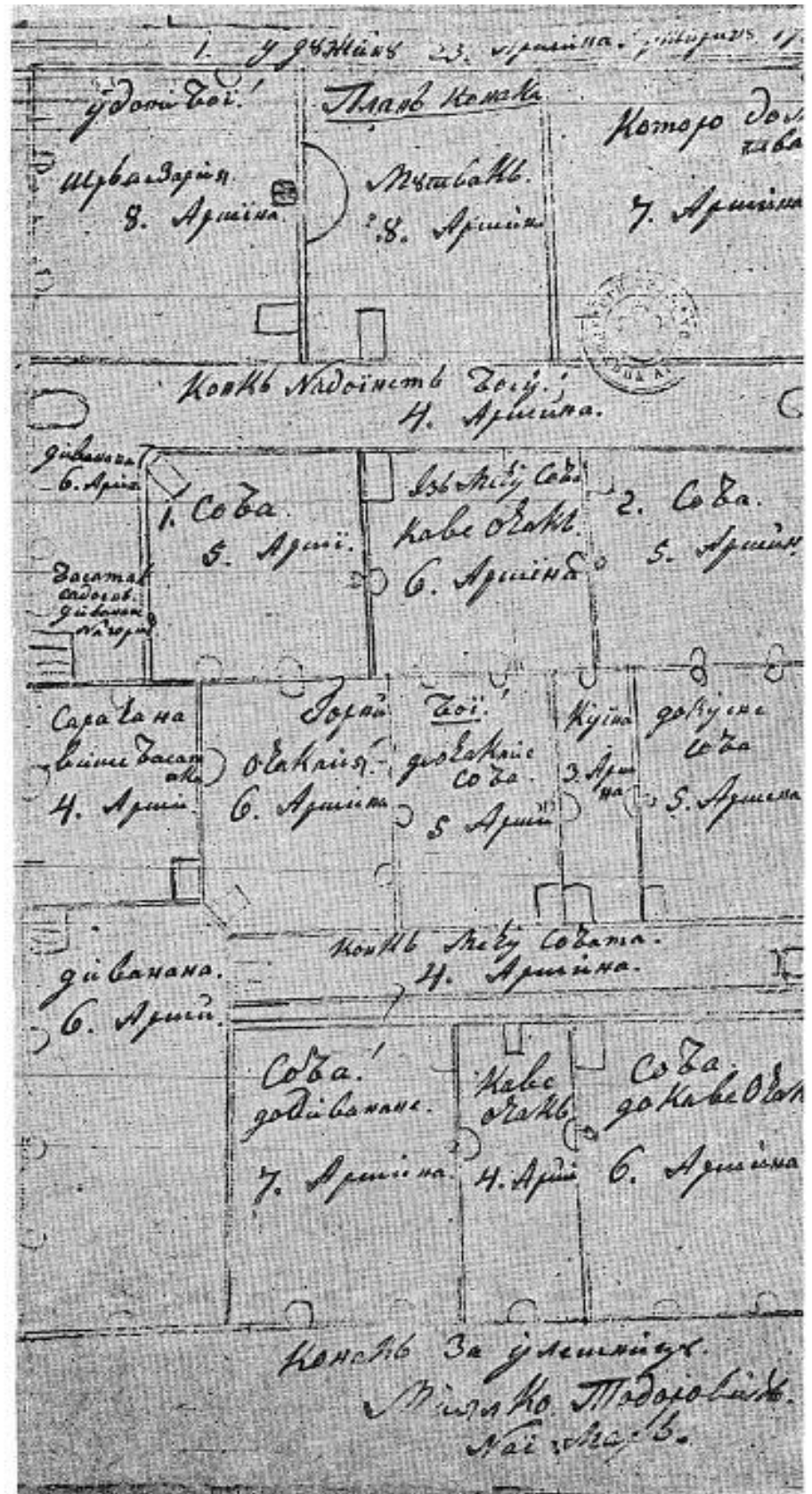
Планови су у ствари основе поменутих зграда са унетим мерама и симболима за врата, прозоре, огњишта и пећи. Тако су спољна врата представљена овално (што подразумева да су већа — главнија) а унутрашња, од просторија, правоугаоно. Прозори су полукружни. Нешто већи полукрузи су огњишта, а насупрот њих, с друге стране зида, квадратима су — а понегде, као код конака, и кружићима — назначене пећи. Мере су у аршинима, исказане описно, а не графичким приказом. Дате су дужина и ширина зграде, ширина ходника и по једна мера за просторију, док се друга подразумева с обзиром на принцип градње по којем ходник условљава другу меру, исту за све просторије, а једнаку количнику разлике ширине ходника и ширине зграде подељене на два. Уписане мере су „пуне”, јер збир низа просторија с једне стране ходника даје дужину зграде, што значи да ће просторије бити мање за ширину зидова. При цртању планова мајстор се није држао размере па су често исте величине графички представљене као различите, чак су и веће дате као мање и обрнуто, што се посебно примећује код конака.

Управо је конак, као сложеније пројектантско дело, веома занимљив. С обзиром да је замишљен као спратна зграда, мајстор приказује основу приземља и спрата у истој равни, слепљено. На први поглед то делује збуњујуће, али пажљивијим читањем плана увиђамо да се стварна слика добија транслацијом основе

¹ АС. КК/XXXVII — 1271 и 1271а.

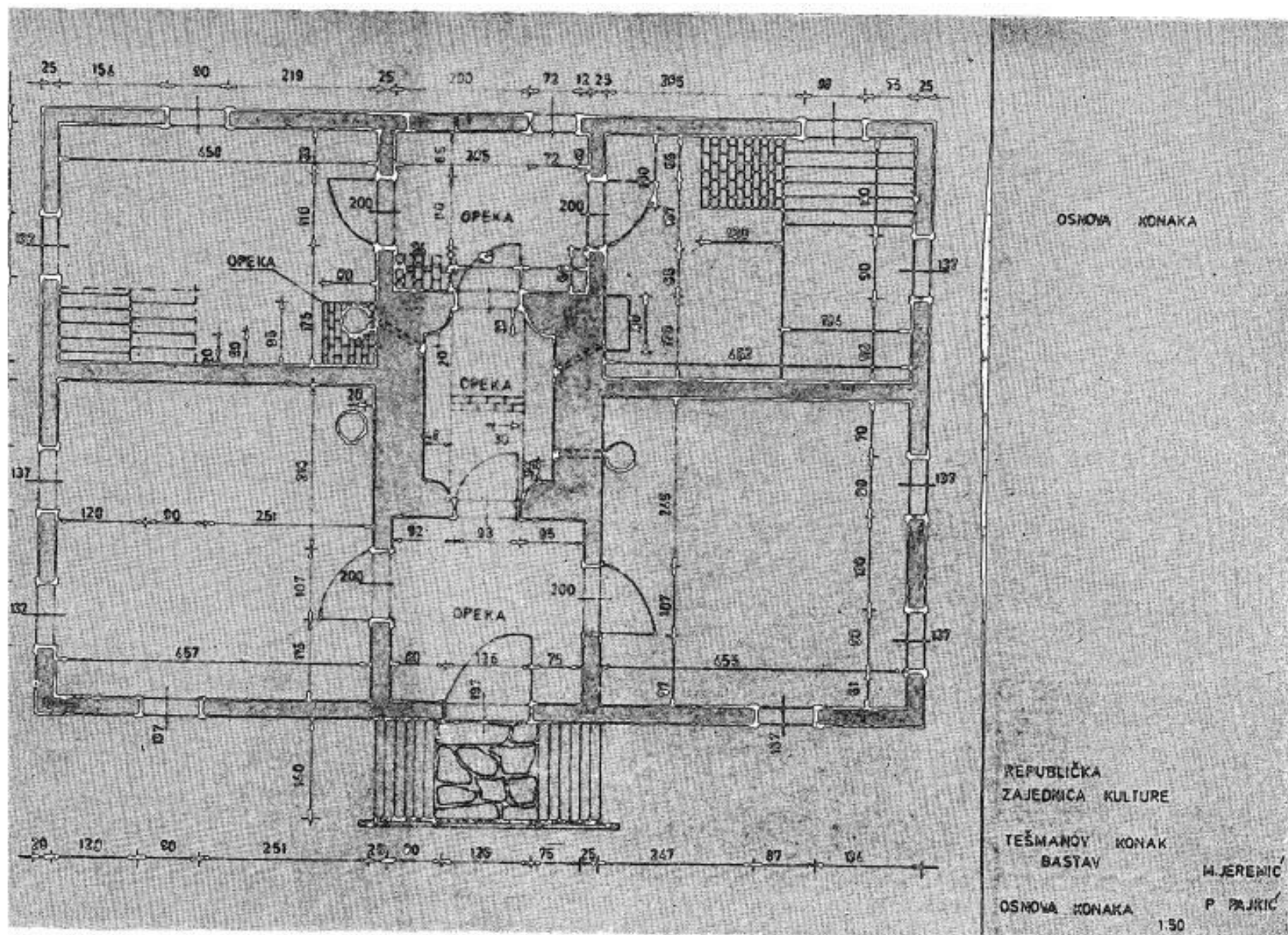
Сл. 2. План хана на Скели Кленачкој
Fig. 2. Plan du khan auprès du bac de Klenak

Сл. 3. План конака у Лешници са именом
неимара
Fig. 3. Plan du Konak de Lesnica, avec le nom
de l'architecte

спрата за 180° око осе коју чини страна у плану представљена заједничком за приземље и спрат. Има извесних нејасноћа у неким елементима плана. На пример, можемо прихватити, и то више као мајсторову произвољност, да је у оцаклији на спрату предвидео три огњишта — сличан случај постоји код Тешмановог конака у селу Баставу код Осечине, али је тамо логичан, јер је условљен просторним решењем (сл. 4) — но никако се не би могло прихватити огњиште у соби до оцаклије сем уколико то мајстор није означио димњак од огњишта кафе оцака из приземља, а сигурно није, јер то није учинио и на супротној страни,

у соби до диванане од мутвака испод ње. Исто вреди и за врата у ходнику на спрату супротно од диванане, за која није сигурно да ли их је мајстор омашком „ставио“ или је сматрао да се степениште са спољне стране подразумева, али познати су примери где она постоје, као што је то већ поменути Тешманов конак (сл. 5) или, рецимо, Радулбегов конак у Зајечару, ГосподарЈованов у Чачку па и неки други. Поуздано је и то да мајстор многе детаље има у виду („у глави“) али их не представља у плану. То потврђују мере просторија, које се, без ширине зидова, поклапају са дужином здања тако да и случајна грешка у њи-

Сл. 4. Основа Теשמановог конака у селу Баставу код Осечине, са оцаклијом из које су се ложиле пећи у собама (постојеће стање)

Fig. 4. Plan du Konak de Tešman, élevé dans le village de Bastav, près d'Osečina, avec un foyer central qui alimentait les poêles des chambres (état présent)

ховом навођењу, као што је учињена у низу просторија десно од улаза у приземље конака, нема значење стварног пропуста, јер ће оне (просторије) добити коначне мере тек током изградње. Те коначне мере у утврђеној су међусобној зависности: од димензија основе градње, преко конструктивних елемената до гради тељских детаља.² Да је и у овом случају поштован однос мерне узајамности уверава нас не само изражен смисао за склад који мајстор показује кроз примену закономерности симетрије просторног решења и графичког изгледа плана израженог у равномерном распореду грађевинских елемената већ и мерни систем у којем дужина и ширина конака стоје у односу 4:3, четири дела наспрам три, према прин-

ципу половљења половине једне дужине која условљава другу.³ Пропорционална законитост датих мера врло је уочљива код хана. Собе су по 7 аршина, а кухиње по 2, распоређене у две међусобно уравнотежене целине. С друге стране, разлика мера између мутвака (8 аршина) и трпезарије (10 аршина), и трпезарије и магацина (14 аршина), прогресивно је увећана (0—2—4), док се однос дужине (32 аршина) и ширине (21 аршин) хана одликује понављањем

² Вид.: Арх. Б. Миленковић, *О неким конструктивним елементима градске куће у Светозареву*, ГЕИ САН, књ. II—III (1953—1954) Београд 1957, 763—781.

³ Исто, 770.

Сл. 5. Задња страна Теשמановог конака са вратима испод којих је улаз у подрум

Fig. 5. Façade postérieure du konak de Tešman, avec la porte qui mène à la cave

сталне величине 11 (32—21—11—0), што се, као и код конака, може изразити као ширина према дужини у односу 2:3 (два дела наспрам три) до којег „се дошло додавањем половине првоусвојене димензије”.⁴

О аршину као мери довољно је писано, али је резултат његовог прерачунавања у метар различит. Према једном, српски аршин има 68,58 сантиметара.⁵ У другом, наводи се посебан грађевински, мајсторски, неимарски или дунђерски аршин у износу од 75—76 cm, са милиметарском градацијом између, а само у једном случају и 80 сантиметара.⁶

За потребе изградње конака, на полеђини плана, дат је списак потребне грађе (сл. 6), који гласи:

„назначеније колико јапије потребује 150. ко. (мада) креда (грета) од. 12. аршина 150. ко. креда од. 10. аршина 150. ко. рогова — 12 аршина 300. ко. дирека — 4. аршина 300. ко. брвана јод 3. аршина 3000. к. тарабе. За под (неразумљиво)

За под черамиду, што ће се потаванити на горњи бој.”

Према датом плану хан је приземна зграда, правоугаоне основе, неразуђених зидних површина. План хана одређен је уздужном поделом

простора са централно постављеним ходником и два низа просторија. Први је предвојен на две целине, од којих свака има по две собе, међу којима је кухиња, формирајући низ: соба—кујна—соба, соба—кујна—соба, или, како то мајстор назива: „до конка соба”, „куина до собе”, „до куине соба”, „друга соба”, „до собе куина” и „до куине соба”. Други низ је рашчлањен на три неједнаке просторије: „магацин”, „до магацина трпезарија” и „до трпезарије мутвак”. Окосницу организације простора чини ходник. Својим положајем он условљава поделу хана на два једнака дела представљајући уједно комуникационо средиште којим се остварује једина веза просторија међу собом и са спољном средином. Само магацин, као просторија за складиштење робе и манипулисање с њом, има директну спољну везу. Оно што карактерише овакво просторно решење је његова једноставност строго подређена функцији градње.

⁴ Исто, 770.

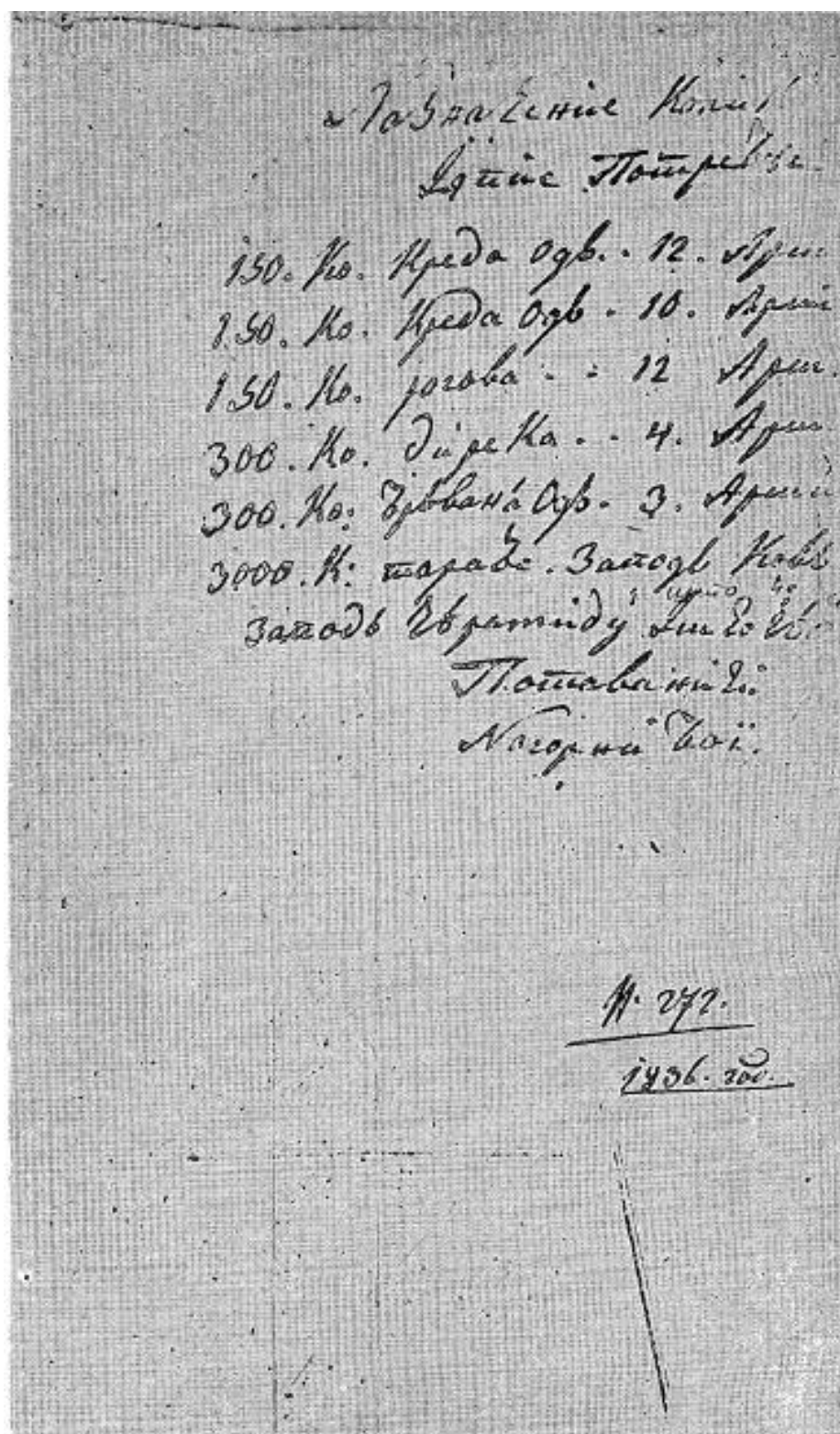
⁵ Исто, 112.

⁶ М. Влајинац, *Речник наших старих мера*, Посебна издања САНУ, књ. CCCXLIX, св. I, Београд 1961, 126—135.

За разлику од хана, конак је спратна зграда. Правоугаоне је основе дужине 23 и ширине 17 аршина. Простор приземља је, као и код хана, подељен ходником на два дела, оба рашчлањена на низ од три просторије. Лево од улаза је трпезарија, мутвак и „комора до мутвака“ а десно, две собе и „између соба кафе оцак“. Десни низ краћи је за ширину диванане, отворене према ходнику и сведене на везу приземља и спрата. Концепција организације простора на спрату, по распореду просторија у основи иста као у приземљу, разликује се у решењу просторне повезаности. Овде је диванана директно повезана са оцаклијом и сарачаном образујући једну целину издвојену затвореним ходником од друге коју сачињавају соба, кухиња и соба са једне стране ходника, и соба, кафе оцак и соба са његове друге стране. Тако су добијене две функционалне целине, прва, за окупљање и опште потребе и, друга, за одмор, односно ноћење. Свакако да и постојање врата на крају ходника супротно од диванане наглашава засебност простора за одмор и ноћење, и поред мајсторове недоумице како да их означи, правоугаоно или заобљених углова (чија је симболика већ наведена), и недовршеног приказа њихове улоге. Јасно назначена посебност целина још не значи њихову потпуну функционалну детерминисаност — она је тек у фази развоја — већ више функционалну претежност.

Извесна просторна решења, нпр. веза трпезарије са кухињом (мутваком) у приземљу и издвајање простора веће фреквентности и општости од оног мање, израз су савремених схватања комодитета, и стамбене културе уопште, допрлих посредством западњачких утицаја у традиционалну градитељску шему. Исто тако се и хан, какав је у плану, разликује од оних које описује Т. Ђорђевић: „то су биле широке, зидане зграде са једном великом просторијом, у којој се могао сместити повећи број људи и стоке. На средини им је било огњиште, а унаоколо једноставни кревети (ћошци), застрвени само асурама, на којима су ноћивали путници. Иза кревета био је празан простор са јаслама поред зида, где је везивана стока“.⁷

Ако упоредимо план хана и конака видимо да су то зграде исте намене, само што је конак репрезентативније и опремљеније здање. Разлика у називу, и поред тога што садржи исти смисао, указује и на извесне њихове посебности. Ханови су били општег јавног карактера, уско везани за намену — преноћиште путника, смештени дуж главнијих саобраћајних праваца. У време дахијске управе, „после смрти београдског везира, особито у пролеће 1802. године, почели су се градити ханови по селима...“ ради притиска и веће контроле бунтовног српског становништва.⁸ Они су били, ка ко Т. Ђорђевић цитира Л. Арсенијевића-Бата-

Сл. 6. Списак потребне грађе написан на полећини плана конака

Fig. 6. Liste des matériaux de construction nécessaires, sur le dos du plan du konak

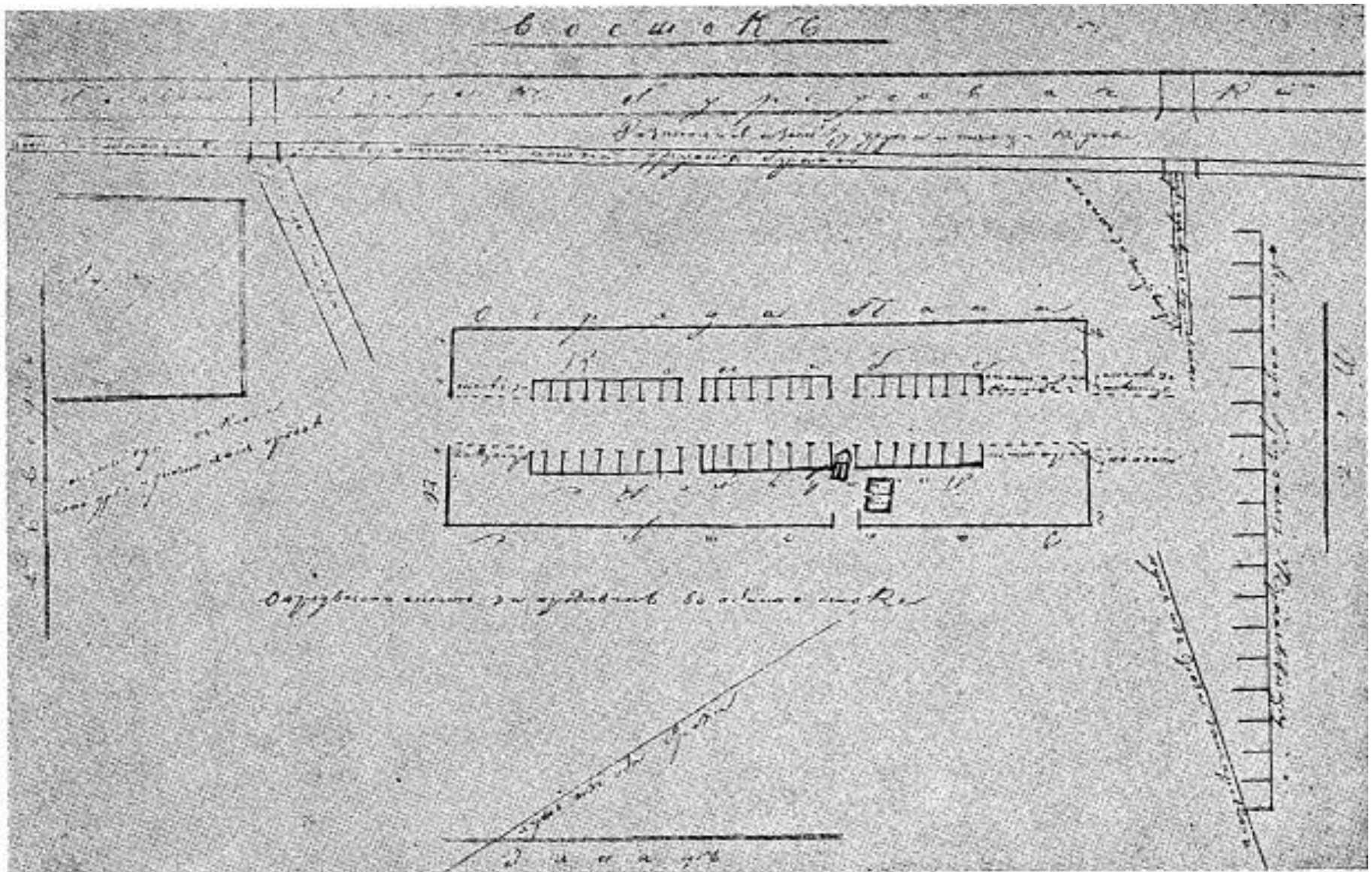
лаку, „притјажанија појединих Турака, но без изјатија свагда су их под кирију држали Цинцари из Македоније или тако зване 'рекалије' из дебарског пашалука“.⁹

Конаци су по правилу имали више приватан карактер. Тако су називане зграде које су за себе градили представници првог српског владајућег слоја (сачуван је низ таквих конака),

⁷ Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1924, 284.

⁸ М. Вукичевић, *Карађорђе*, Београд 1907, 241.

⁹ Т. Ђорђевић, *нав. дело*, 171, нап. 1.

Сл. 7. Скица Зајечарског панађура (пијаце) из 1848. године

Fig. 7. Esquisse du plan d'étendue du marché de Zajčar, faite en 1848

али и вишег друштвеног слоја уопште. Имали су их по селима имућнији домаћини или сеоски кнезови код којих су се често затицали гости или путници те би у њих били смештани. То су биле засебне гостинске куће, од једне или више просторија, и називане су још и чардаци, башкалуци и оаклије.¹⁰ Конаци су, дакле, особеност обичаја гостопримства, док су ханови професионалне установе.

У слободној Србији, од времена кнеза Милоша и доцније, изграђена је мрежа ханова дуж путева који су повезивали Београд, Крагујевац и Пожаревац — три града којима је Милош намењивао улогу престонице. Неки од њих постоје и данас, а има их и под заштитом. Такође је у појединим селима било гостинских кућа као општедруштвених коначишта, о којима се, као и о смештају путника, село колективно стара, што је средњовековна установа¹¹, мада, судећи по обичају из којег је проистекла, има још дубље корене.

„Пројектант“ и градитељ, неимар Милко Тодоровић, вероватно је ангажован у Београду, одакле се јавља Лазар Теодоровић кнезу Милошу прилажући планове хана и конака. Међутим, он се не помиње у прегледу надница мајстора, калфи и чирака у којем су уписане све тајфе и сви мајстори из разних крајева који су радили 1834. године у Београду, ни у члан-

ству дунђерског еснафа из 1838. године, до тада још без своје уредбе.¹² Не помиње га ни Коларић у веома документованом раду о том градитељском раздобљу.¹³ Међутим, 1826. године, у спору са бившом пуницом, помиње се Јован Тодоровић дунђерин из Београда.¹⁴ Да ли су њих двојица у каквом сродству, из докумената није могуће утврдити, али се могу градити претпоставке. Но, без обзира на анонимност, овај неимар спада у боље мајсторе свога времена и по томе што је на њега пао избор да оствари кнез Милошеву замисао. Показавши се способним да испуни захтеве Милошевог положаја и сујете, он уједно пружа и доказ своје техничке писмености, без које се од 1834. године није ни могло радити за Милоша.¹⁵

¹⁰ Вид. Н. ПешићМаксимовић, *Споменичке вредности сеоских центара у Србији*, Београд 1984, 51.

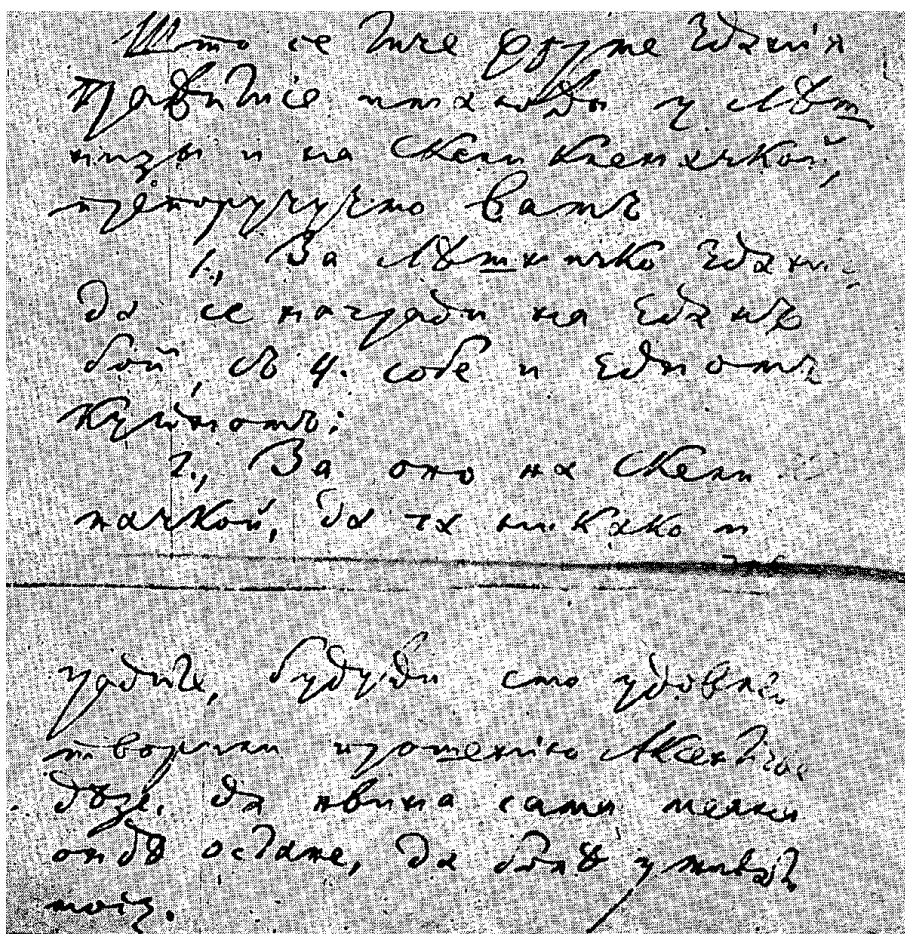
¹¹ Р. Финдрик, *Летњи станови на пештерском Коштанпољу*, Саопштења XIII (Београд 1981) 234—235.

¹² Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа за занате и еснафе у Србији*, СЕЗ, књ. XXXIII, Београд 1925, 54—57 и 143—146.

¹³ М. Коларић, *Грађевине и грађевинари Србије (1790—1839)*, Зборник Музеја I српског устанка, Београд 1959, 5—28.

¹⁴ АС, Народна канцеларија 1815—1826, 348.

¹⁵ М. Коларић, *нав. дело*, 20.

Сл. 8. Кнез Милошев одговор, у оквиру дописа на више аката, којим дозвољава само изградњу конака са четири собе у Лешници

Fig. 8. Réponse du prince Miloš à plusieurs lettres et demandes par laquelle il stipule qu'il permettra seulement la construction d'un konak à quatre pièces à Lešnica

Планови хана и конака представљају данас значајан документ за изучавање историје архитектуре који спада међу најстарије доказе техничке писмености домаћих градитеља. Сем овог постоје и други. Један од њих је и план за изградњу школе у Ужицу, о чему сведочи акт Попечитељства просвете упућен из Крагујевца 21. маја 1838. године Магистрату округа ужичког, а у њему пише: „за боља упуствованија какова школа бити има (прими ? — ова реч је нејасна) Попечитељство и план школски, по коему ћеду и маистори, ширину, дужину и цело разделение зданиа школског лако градити моћи”.¹⁶ При дну је написано: „план исти предат е господину началнику Јовану Мичићу”. На жалост њега нема међу документима. И у свим осталим областима градње примењује се израда планова, што нам потврђује и план За-

јечарског панађура из 1848. године (сл. 7).¹⁷ Од доношења уредбе еснафа дунђерског у Крагујевцу фебруара 1841. план је уобичајен начин рада сваког мајстора што се јасно види из одредби 2 и 12, које због занимљивости у целини наводим. У првој пише: „ниједан се у вароши овој за мајстора у занату дунђерском примити неће, док он пробу сврк заната свог пред 6 мајстора и седмим устабашом, у оном плану и кроју бине, коју му они задали буду, не покаже, био он из ове, или из друге које, вароши син и калфа, а кад ремек сверку заната свог изда и да је достојан за мајстора свидетељство од устабаше и мајстора оних који су пробу над радом његовим држали, добије, онда ће дужан бити у еснафску кутију за *план и крој свој* три цванцика чаршијских положити, једну оку воска у цркву дати, устабаша једне јеменије, а чаушу један цванцик, као накнаду трудбе његове донети и дати, из узрока што устабаша и чауш никакове друге одредне плате немају. И кад све горе наведено извршено буде, онда калфа мајстором постаје, иначе, не.” А у другој: „није слободно да мајстор од другог мајстора *бину, коју је први мајстор скројио и обележио и план свој показао*, нижом ценом погоди, да тако првога мајстора уничтожи, а себе воздиже, и ако би који то учинио за казан да има платити једну оку воска у цркви и исту скројену бину, првоме мајстору, од ког је и предузео, поврати”.¹⁸

На крају да додам да ни хан ни конак нису имали среће да буду саграђени. Разуман, рационалан и трговачког духа, кнез Милош није дозволио разметање врло скупим инвестицијама нити нелојалну конкуренцију. Зато одговара Лазару Теодоровићу: „што се тиче други зданиа правити се имајући у Лешници и на Скели Кленачкој, препоручујемо вам:

1. За Лешничко здание да (се награди на један бој с 4. собе и једном куином:

2. За оно на Скели Кленачкој, да га никако и не урадите, будући смо удовлетворили прошения Аксентиеве деце, да њима сама меана онде остане, да боље уживати могу” (сл. 8).¹⁹

¹⁶ АС, СОУ—VIII, 1838. година.

¹⁷ Овај план преузет је из: Н. Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, књ. I, Посебна издања Историјског института САН, књ. 5, Београд 1954.

¹⁸ Т. Р. Ђорђевић, *Архивска грађа...*, 185—187.

¹⁹ АС, КК/XXXVII—1271.

Contribution à l'étude de notre architecture populaire

BOŽIDAR KRSTANOVIĆ

L'époque de la première régence du prince Miloš, de même que toutes les époques de sécurité des hommes et des biens s'est reflétée le mieux semble-t-il dans le domaine de la construction qui connut aussi l'effet de l'essor général. Le prince Miloš, à la tête de cette activité restauratrice, donnait par son exemple le ton au développement architectural. Par l'adoption des modèles contemporains européens en architecture, que l'on ne pouvait réaliser sans connaissances techniques le prince Miloš imposa aux constructeurs du pays leur éducation technique. A partir du milieu de la troisième décennie du siècle dernier, il devint indispensable de dresser un plan pour pouvoir exécuter les ordres donnés par le prince, et bientôt après, dès la fin de la même décennie

et au début de la suivante, cela devint une obligation générale.

Parmi les témoignages de l'éducation technique des constructeurs du pays l'on compte les «plans» du Khan auprès du bac de Klenak et ceux du «konak» de Lešnica, datant du début de l'année 1836. Ces «projets d'études» sont en réalité les plans des fondements de ces bâtiments qui d'ailleurs n'ont pas été construits d'après les ordres du prince Miloš. Malgré la technique assez maladroite de ces plans l'on y découvre quand même un talent prononcé pour l'évaluation des rapports des mesures et pour la présentation graphique du plan. De plus, dans l'aménagement intérieur l'on reconnaît une conception moderne du confort dans l'habitation.